

УДК 069.44

МЕЧ ДОБИ КНЯЗЯ СВЯТОСЛАВА НА ШЛЯХУ З ВАРЯГ В ГРЕКИ

Остапенко М.А.,
Генеральний директор
Національного заповідника «Хортиця»
Нефьодов В.В.,
старший науковий співробітник
Національного заповідника «Хортиця»

Стаття присвячена опису меча X століття, знайденому на дні Старого Дніпра біля острова Хортиця. Наводиться атрибуція, типологія, датування артефакта. Підводна знахідка дозволяє відстежити переміщення одного з видів ремісничого виробництва по території Середньовічної Європи, що свідчить на користь існування шляху «із Варяг в Греки». Ймовірно, існує зв'язок між артефактом і останнім боєм князя Святослава (972 р.).

Ключові слова: Дніпро, острів Хортиця, меч, князь Святослав, клеймо «ULFBERHT»

Історія знахідки. 7 листопада 2011 року запорізький рибалка Сергій Барикадович П'янков ловив рибу з човна на Старому Дніпрі у північній частині острова Хортиця. Глибина річки у цьому районі сягає 22 метрів. Несподівано ліска спінінга за щось зачепилась. Здивований рибалка підняв порослу моллюсками іржаву залізку, у який вгадувались обриси меча.

«Гачок встроївся в цю іржу, – згадував він пізніше, – буквально на якомусь міліметрі тримався, але головне, що він піднявся... цей меч. Просто йому, видно, вже час вийшов лежати на дні, йому треба було показатися людям». Знахідка була доправлена на причал, де рибалка разом із сусідами по човновим боксам детально її оглянули. Саме в цей момент первинного огляду і були проведені дії, що найбільш пошкодили старовинний артефакт: хтось спробував перегнути клинок через коліно, хтось почав наждаком стирати нашарування на рукояті. На щастя для науки, у рибалок вистачило глузду, що б на цьому зупинитись. Вони дійшли висновку, що річ занадто дорога, щоб намагатися її таємно продати, тому краще одразу віднести до музею.

Отримавши інформацію про сенсаційну знахідку, генеральний директор Національного заповідника «Хортиця» М.А. Остапенко звернувся по допомогу до міської влади. Володимир Кальцев, тоді – секретар Запорізької міської ради,

надав з власних коштів 10 тисяч доларів США для придбання меча у рибалки. Звичайно, це не була справжня ціна артефакта. До того ж, якщо дотримуватись букви українських законів, така угода взагалі б не мала відбутися. Тому виплачені гроші слід розглядати як суто «моральну компенсацію». До речі, стратегія «викупу» стародавніх реліквій у населення за кошти меценатів виявилась цілком оправданою і в подальшому призвела до позитивних результатів.

21 листопада 2011 року знахідку було передано до Музею історії запорозького козацтва. Протягом польового сезону 2012 року підводними археологами заповідника було проведено обстеження Дніпровського дна в районі знахідки. Враховуючи дуже приблизну локалізацію точки знахідки, а також досить складні умови підводної розвідки (велика глибина, повна темрява, сильна течія), не дивно, що пошуки не мали відчутних наслідків. Тому знахідку меча слід визнати цілком випадковою.

Опис артефакта. Первинний науковий огляд знахідки археологами Національного заповідника «Хортиця» дозволив виявити розміри і вагу меча.

Довжина меча – 0,96 м.

Вага - 1 кг.

Клинок двогострий класичної форми.

У центральній частині клинка є напівкругла виїмка.

Перехрестя пряме і коротке, прикрашене геометричним орнаментом.

Руків'я меча містить три металу (срібло, латунь, мідь).

Навіршя масивне, трикутне, кільця округленої форми, також орнаментоване.

Те, що артефакт добре зберігся – неймовірна подія, зброя практично повністю зберегла свою форму. Була висловлена гіпотеза, що більш ніж задовільний стан меча можна пояснити, по-перше, тим, що меч, швидше за все,

весь цей час перебував у своєрідному чохлі з мулу і піску, який і захищав його від доступу кисню; по-друге, не слід забувати, що зброя для знаті в ті часи робилась з кращого матеріалу, ніж для простих дружинників. Князі мали булатні мечі, були навіть випадки, коли зброю робили з дуже рідкісного метеоритного заліза. Оскільки таке залізо більш чисте за своїм хімічним складом, воно іржавіє далеко не так швидко, як звичайне.

Реставрація. Консерваційно-реставраційні заходи здійснювались у Національному науково-дослідному реставраційному центрі України безпосередньо художником-реставратором творів з металу 1-ї кваліфікаційної категорії Віктором Голубом. Він підтвердив, що меч можна віднести до одного з найкращих, а можливо і найкращого зразка серед раніше знайдених тогочасних аналогів озброєння давньоруських воїнів. Оскільки він пролежав у мулі без доступу кисню, залізна частина меча мала досить тонкі кірки корозії.

До реставрації...

та після неї.

Майже рік тривали реставраційні роботи. По їх закінченню з 18 грудня 2012 року артефакт експонувався у Києві на тематичній виставці «Княжий меч на шляху із варяг у греки. Історія. Дослідження. Реставрація», організованій за сприянням Міністерства культури України.

На початку лютого 2013 року меч повернувся до Запоріжжя, де разом з срібним орлом з «Вознесенівського скарбу» експонувався в приміщенні обласної ради. Обидва артефакту пов'язуються істориками з описаними в літописах подіями 972 року, коли повертався з дунайського походу київський князь Святослав потрапив у засідку і був убитий печенігами. Існує кілька версій щодо локалізації останнього бою Святослава, і знахідка дорогого меча кінця X

століття посилює позиції тих дослідників, які вважають, що цей бій відбувся у верхній частині острова Хортиця [11]. Тому не є випадковим, що в даний час меч виставлений в залі діорами «Останній бій Святослава» в Музеї історії Запорізького козацтва.

Проте, якщо співвіднесення знахідки з особистістю князя Святослава представляється імовірнісним, то необхідність виконання таких дослідницьких процедур, як ретельна атрибуція, типологізація та співставлення артефакта з аналогами, не викликає ніяких сумнівів. Переходячи далі до цих операцій, звернемо увагу, насамперед, на наявність клейма майстра.

Клеймо. Воно було виявлено під час реставрації у верхній третині долу меча. Надпис читається як ULFBERHT (Ульфберт), що свідчить про виготовлення даної одиниці зброї у найвідомішій західноєвропейській майстерні, що працювала у верхів'ях (за іншими даними – у середній течії) Рейну і дуже славилася своєю продукцією.

Клеймо наведено чіткими літерами латинського капітального шрифту. Довжина надписи становить 14-16 см, висота літер, рівновеликих ширині леза, була 1,9-2,7 см. На початку та наприкінці надпису – хрести. На звороті клинка зона підпису відповідає знаку з перехрещених смуг і стовпчиків, що їх обрамляють. Призначення композиції – служити складовою частиною клейма.

Як зазначає А.М. Кирпичников, подібні викладки означали і ремісниче тавро, і торгову марку. На інших зразках мечів ULFBERHT спостерігається певне варіювання за формою букв, їхньою послідовністю та поєднанням із знаком хреста. Це можна пояснити «почерком» того чи іншого клинкової писаря, а також різночасністю самих предметів. Навіть в межах однієї партії мечів виробу за своїми клеймам і прикрасам в деталях різнилися один від одного. Відповідальні «вузли» зброї виконували майстри вищої кваліфікації, але навіть вони навряд чи могли створювати два ідеально однакових твори, хоча до цього і прагнули. Але принципова будова мечів і тотожність

стилістичного оформлення рукоятей певний час зберігалися і мали стійкі повторювані риси.

Взагалі, розповсюдження мечів з цим клеймом є унікальним виробничим феноменом середньовіччя, який свідчить про організацію франками «найбільшого за розмахом в історії Європи виготовлення найдорожчої і престижної білої зброї» [5, с.117]. Подібний розмах виробництва наводить на думку, що ULFBERHT – це не знак одного майстра (можливо, він був таким лише початково), але торгова марка, яка об'єднувала декілька зброярень, які активно функціонували протягом IX – першої половини XI століть.

У період розквіту рейнських майстерень їхні мечі багатьма тисячами розходилися по всій Європі, досягаючи і азійських областей. В Середні віки ці вироби всюди визнавалися високоякісними і дуже цінувались. На навіршя і перехрестя набивалося безліч смужок червоної міді і латуні, нерідко доповнених включеннями срібла. Ці смужки за кольором переливалися, надаючи зброї «мерехтливий» дорогоцінний вид. Для прикраси типового меча ULFBERHT було потрібно в загальній складності 10-15 м дроту кольорового металу, а щільність інкрустації вимірювалась трьома або двома смужками на кожен міліметр поверхні, що декорується. Рукояті мечів ULFBERHT за своїми контурами типологічно розрізнялися, проте в більшості своїй вони орнаментувалися в строгому, етнічно нейтральний, геометричному стилі.

Типологізація. Поза всяк сумнівом, знайдений меч належить до так званого каролінгського типу, які інакше називають мечами вікінгів. Саме у норманів цей вид холодної зброї набув великої популярності. Вважається, що попередником каролінгського меча був меч форми спати епохи Великого переселення народів, а «спадкоємцем» – класичний рицарський меч XI століття з великою хрестоподібною гардою. Водночас, популярність «каролінгів» у вікінгів не свідчить ані про виняткову належність цього типу зброї виключно до норманського арсеналу, ані про виготовлення його у Скандинавії. Зокрема, наявність на мечі клейма ULFBERHT вказує на його нескандинавське походження.

Систему класифікації мечів каролінгського типу у 1919 році запропонував норвезький дослідник Ян Петерсон. За цією класифікацією всі мечі належ до одного з 26 типів, позначених літерами від A до Z [9].

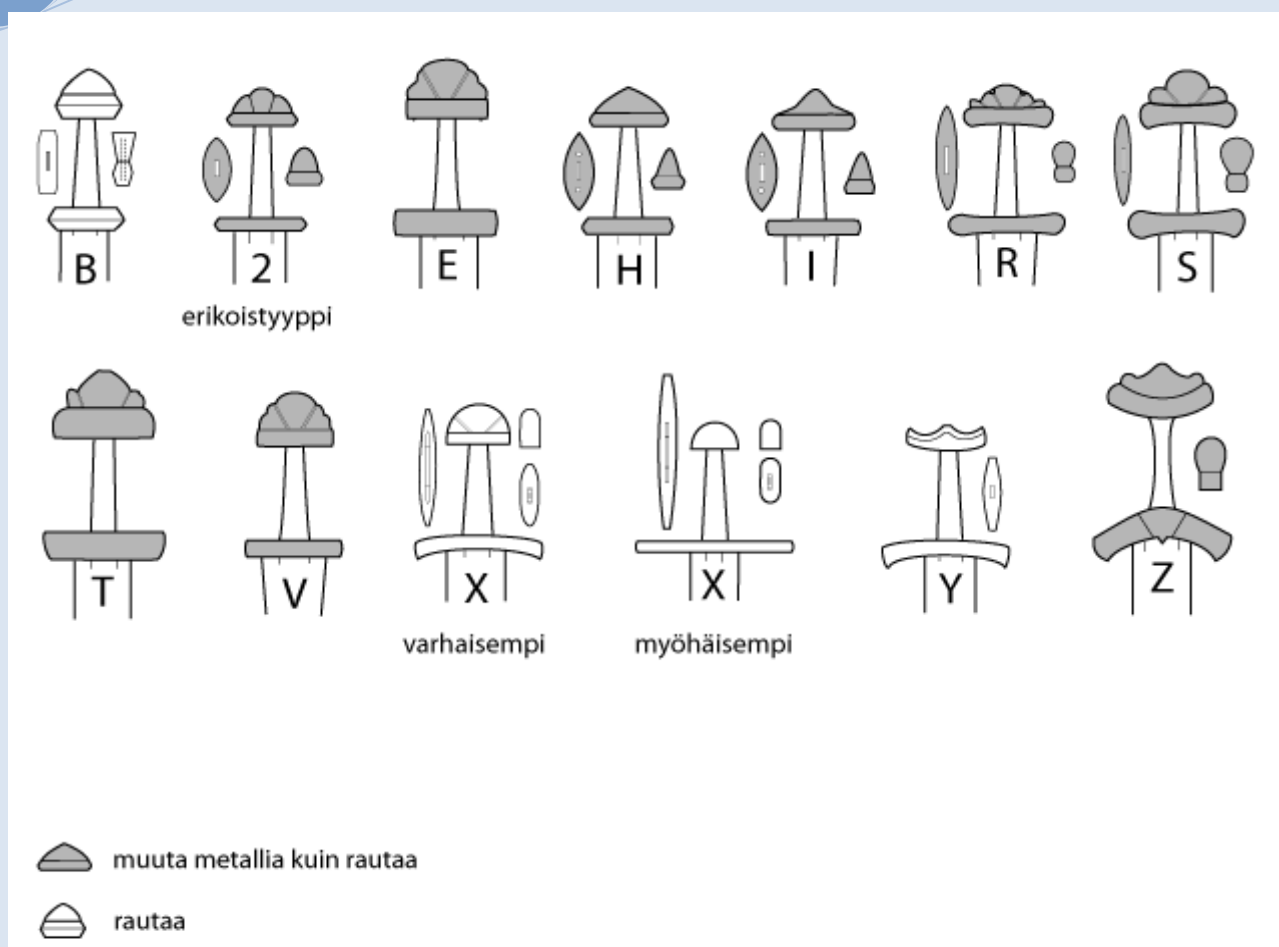

Табл. 1. Деякі підтипи мечів каролінгського типу, за Я.Петерсоном.

У 1927 році цю систему дещо спростив Р. Велер, скоротив число типів до дев'яти I до IX.

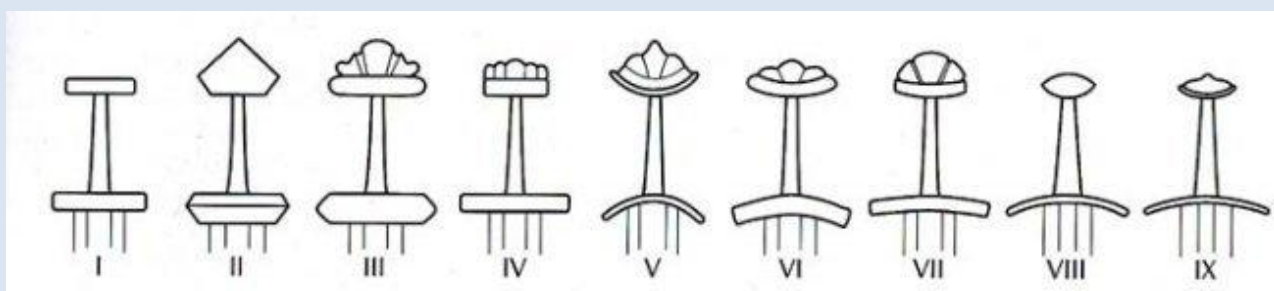

Табл. 2. Типологія мечів, за Р. Велером.

Альфред Гейбіг (1991) запропонував проводити типологізацію мечів окремо за типом клинка та навіршій.

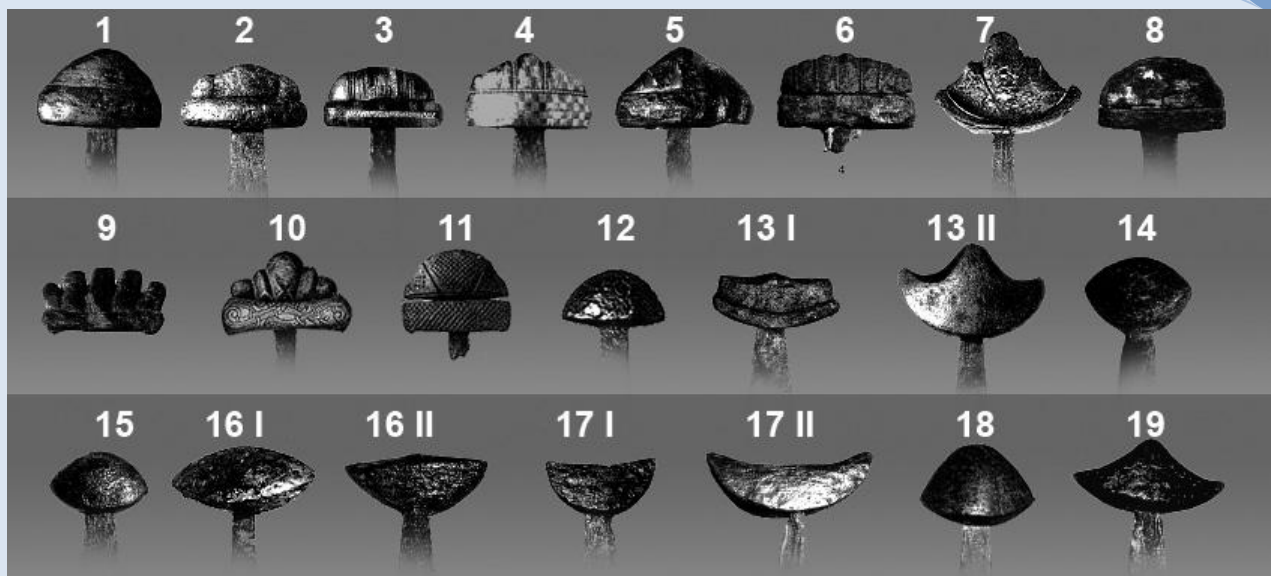

Табл. 3. Типологія навіршій мечів, за Альфредом Гейбігом.
(<http://mieczesredniowieczne.pl/ewart-oakeshott/>)

Існують також й інші варіанти класифікації [Див.: 4].

Враховуючи неусувну у таких випадках індивідуальність кожного з виробів, вважаємо, що за основними параметрами (розміри, форма клинка, навіршя, гарди) знайдений біля Хортиці «каролінг»

- за класифікацією Я. Петерсона належить до підтипу V;
- за класифікацією Р. Велера – до VII підтипу (гарда відрізняється);
- навіршя, за А. Гейбігом, – до 11 підтипу.

Датування. Визначення типу знайденого меча полегшує процедуру його датування. Каролінгський тип був чи не поширенішим типом зброї у IX-X століттях. Але в залежності від внутрішньотипової диференціації можна дещо звузити хронологічні межі. Конкретно мечі підтипу V, за Я. Петерсоном, з'являються дещо пізніше, у другій половині, навіть наприкінці X ст. (див. табл. 4).

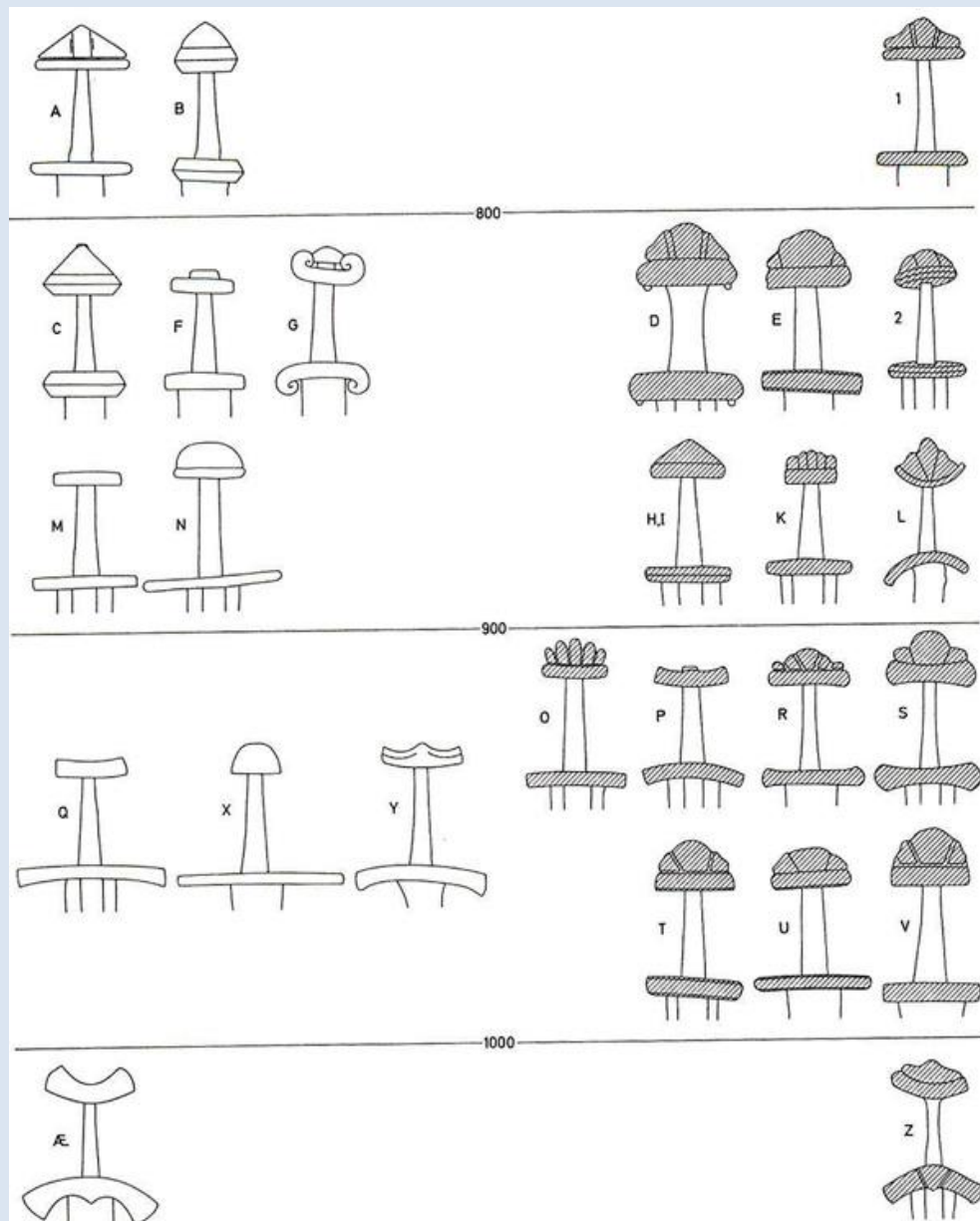

Табл. 4. Хронологічна таблиця мечів каролінгського типу, за Я.Петерсоном.

Аналоги. За даними проф. А.М. Кирпичнікова, в Європі знайдено 132 меча з ім'ям ULFBERHT, які в більшості своїй датуються IX-X ст. З них перше місце за кількістю знахідок займає Норвегія (25 одиниць), друге – Фінляндія (25 одиниць), на території Київської Русі виявлено 20 мечів. У Східній Європі мечів з ім'ям ULFBERHT виявилось 13. Тобто 76% всіх європейських знахідок мечів цього типу концентруються в Скандинавії, Фінляндії, південно-східній Прибалтиці і на Русі. Певною мірою це пояснюється розповсюдженням у цих регіонах язичницьких поховальних обрядів з традицією залишати зброю померлому [4]. Водночас, відомі й підводні знахідки мечів цього типу у Центральній Європі: один піднятий з дна Рейна біля Мангейма, другий – з дна Дунаю у Баварії.

Були знахідки мечів і безпосередньо в районі острова Хортиці. У 1928 році Дніпробудівською експедицією біля Кічкаса були знайдені 5 багатоорнаментованих мечів [12, с.212].

Український археолог В.А. Грінченко у своєму експедиційному звіті, який виявлено в архіві Інституту археології НАН України, детально розповідається про знахідку кічкаських мечів. Наведемо фрагмент із звіту (із збереженням стилістики 20-х років): «Ця знахідка безперечно є вийняток серед знахідок експедиції. Збереженість цих мечів, а разом і високо-мистецьке вироблення держаків привертають до себе увагу не тільки спеціаліста. Знайдено ці мечі за таких обставин: для будівництва греблі, у лівій копані треба було очистити дно Дніпра, а на ньому лежав грубий шар намулу. Вибираючи цей намул, під самим лівим берегом, на глибині щось із 7-8 м. від рівня води, робітники будівництва трапили на фрагмент меча; лезо його завдовжки 0,67 м. торець зламаний, відламаний і самий держак. Глибше від цього фрагмента, десь, на 1,5-2 м. знайдено чотири мечі, що лежали майже вкупі. Можна гадати, що всі вони були вкупі, але згодом один вода знесла, та можливо навіть і поламала. Техніка вироблення цих мечів така: нумера 2-й, а разом і фрагмент, лезо і держак зроблені із цільної платівки; звичайно, держак далеко вужчий з лезо, й доверху ще вужчає поволі. Держак у меча № 1, не є суцільна платівка, а ніби розколена по ширині, і в цю розколину заправлено лезо. На місця переходу леза в держак понадівано щитки, що в поземому перекрої всі дають еліпсоподібні фігури. І знизу і зверху щитки позакривані й тільки у меча № 1 закрито лише зверху, а знизу ні...» [1, с.22].

Детальніше кічкаські мечі досліджував Владислав Йосипович Равдонікас. На двох з них він виявив знаки у вигляді костильних хрестів, а на клинках трьох останніх – клейма «ULFBERHT» [10, с. 98-616].

Усі екземпляри були передані археологами до Дніпропетровського історичного музею. Але, на жаль, їх сліди загубились під час Другої світової війни (Див.: [11, с.212]).

Характерно, що у зоні передбачуваного розташування майстерень практично немає археологічних знахідок мечів. Проте їх можна зустріти за тисячі кілометрів від метрополії. Судячи з нідерландським, шведським і українським знахідкам, мечі з прославленої маркою доставлялися в різні місця Європи, як індивідуально, так і партіями по 5-8 одиниць. Експорту мечів практично не перешкоджали численні заборони на вивіз зброї, які періодично вводились у франкській державі (капітулярій 779, 803, 805, 811 років.) [5, с.121]. Майстри збували свою продукцію купцям, найчастіше іноземцям, серед яких, безсумнівно, були і нормани. Військові вантажі доставляли мечі до узбережжя Ла-Маншу і Північного моря і далі морським шляхом потрапляли на Північ та Схід. В обмін на мечі купці привозили сировину або необроблені продукти (метали, вовну, шкури, хутра, бурштин).

Археологія підтверджує інтенсивність і напрямок таких торгових операцій: місця знахідок мечів ULFBERHT включає регіони, що знаходилися в зоні магістральних водних шляхів, якими купці і воїни возили предмети бойової техніки з держави франків у північні та східні країни, в тому числі до Скандинавії, Балтії, слов'янам, арабам і візантійцям. Якщо говорити конкретно про східний напрямок, то тут слід назвати Русь і Волзьку Болгарію, де також знаходять франкські мечі. Не випадково, що скупчення мечів ULFBERHT зустрінуті в Південно-Східному Приладожжі (4 одиниці), Ярославській і Смоленській областях Росії (6 знахідок), Нижньому Подніпров'ї (5 одиниць) [2, с.107-108].

Ці знахідки, поміж іншого, відкидають як хибні твердження про відсутність будь-яких археологічних доказів існування літописного шляху з варяг в греки, які останнім часом розповсюджуються у науковій та популярній літературі [Див., наприклад: 7, с.47; 3]. Франкська зброя саме і є тим одним з видів товару, який розповсюджувався з півночі на південь річковою системою Волхова-Дніпра.

Висновки

1. Знахідка меча X століття спростовує розхожі твердження щодо того, що підводно-археологічний потенціал Старого Дніпра біля острова Хортиця вичерпаний. Це, до речі, підтверджується знахідкою на дні шаблі XVI століття, яка також була викуплена Музеєм історії запорізького козацтва на о. Хортиця.

2. У руки дослідників потрапив артефакт, що дозволяє відстежити переміщення одного з видів ремісничого виробництва по території Середньовічної Європи. Це, у свою чергу, свідчить на користь існування шляху «із Варяг в Греки», що останнім часом піддається сумніву.

3. Наявна інформація не дає прямих вказівок на зв'язок артефакту з подіями 972 року і останнім боєм князя Святослава. Дослідження цього зв'язку може стати предметом окремого дослідження.

4. І, разом з тим, хортицький музей поповнився артефактом, що претендують на статус національної реліквії і має велике культурно-історичне і виховне значення.

Література

1. Грінченко В.А. Дніпробудівська археологічна експедиція. Реєстр речей, придбаних під час розкопок у балці Сагайдачного та випадкові знахідки на Дурній скелі та котлованах правого і лівого берегів Дніпра, с. Кічкас на Запоріжжі. XI. 1928. ВУАК ДН // Науковий архів ІА НАН України. – ф 18 – № 31.
2. Дубов И.В. Новые источники по истории Древней Руси. – Л., 1990. – С.107-108.
3. Евдокимов В.И. Путь из «варяг в греки»: почему его не было и зачем он нужен // Своими именами. http://svoim.info/201107/?07_5_1
4. Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Выпуск 1. Мечи и сабли IX-XIII вв. // Археология СССР. Свод археологических источников. Под ред. Б.А. Рыбакова. – М., Л.: Издательство «Наука», 1966. – С. 38-39.
5. Кирпичников А.Н. Мечи с надписью ULFBERHT в Северной Европе / А.Н. Кирпичников // Славяне и финно-угры. Археология, история, культура. Доклады российско-финляндского симпозиума по вопросам археологии. – СПб., 1997. – С.116-122.
6. Кирпичников А.Н. Новообнаруженные клейма раннесредневековых мечей // Fasciculi Archaeologiae Historicae. Fasc. V. Lodz, 1992. – S. 61–81.
7. Мавродин В.В. Образование древнерусского государства и формирование древнерусской народности. – М., изд-во МГУ, 1977. – С.47.
8. Меч доби князя Святослава // <http://ostrov-hortica.org.ua/uk/main/396-mech2013.html>
9. Петерсон Я. Норвежские мечи эпохи викингов / Ян Петерсон. Перевод с норвежского К. Вешняковой. – М.: Альфарет, 2005. – 350 с.
10. Равдоникас В. И. Надписи и знаки на мечах из Днепростроя / В. И. Равдоникас // Из истории докапиталистических формаций. Сборник статей к 45-летию научной деятельности Н.Я. Марра. – Москва – Ленинград : ОГИЗ, Государственное социально-экономическое издательство, 1933. – С. 598-616.
11. Чернышев Н.А. О технике и происхождении «франкских» мечей, найденных на Днепрострое в 1928 г. / Н.А. Чернышев // Скандинавский сборник. Вып. VI. Таллинн, 1963. – С. 212.

Остапенко М.А., Нефедов В.В. Меч эпохи князя Святослава на пути из варяг в греки.

Статья посвящена описанию меча X века, найденного на дне Старого Днепра возле острова Хортица. Приводится атрибуция, типология, датировка артефакта. Подводная находка позволяет проследить перемещение одного из видов ремесленного производства по территории Средневековой Европы, что свидетельствует об использовании пути «из Варяг в Греки». Вероятно, существует связь между артефактом и последним боем князя Святослава (972 г.).

Ключевые слова: Днепр, остров Хортица, меч, князь Святослав, клеймо «ULFBERHT»

Ostapenko M., Nefedov V. The sword of Prince Svyatoslav's epoch in the route from the Varangians to the Greeks.

The article is devoted to description of the X century sword, which was found at the bottom of the Old Dnieper near Khortytza Island. We give the attribution, typology, dating of the artifact. Underwater discovery allows us to trace the track of

movement of this type of craft production across Medieval Europe that indicates the existence of the route "from the Varangians to the Greeks". Perhaps there is a connection between the artifact and the last battle of Prince Svyatoslav (972).

Keywords: *Dnipro, Khortytsa, sword, Prince Svyatoslav, stamp «ULFBERHT».*

Стаття отримана редакцією 20.06.13